

ALEKSANDER NAUMOW
WENECJA, UNIWERSYTET CA' FOSCARI

KWESTIE TEOLOGICZNE W PRZEDMOWACH I POSŁOWIACH WYDAŃ BOŻIDARA VUKOVICIA

Słowa kluczowe: Bożidar Vuković, Wenecja, druk cyrylicy, przedmowa, posłowie, księga

Republika Wenecka przez cały czas swojej świetności stwarzała warunki dogodniejsze dla funkcjonowania religijnych, kulturowych i etnicznych diaspor niż gdzie indziej w Europie, a dominacja katolicyzmu nie była tu aż tak dotkliwa. Wizytówkę weneckiej otwartości kulturowej stanowi między innymi rozwój wielojęzycznego, wieloalfabetowego i wielowyznaniowego drukarstwa. Od założenia tu w roku 1469 przez Johanna von Speyer (zwanego tu Giovannim da Spira) pierwszej tłocznicy do końca wieku XV wyszło w 153 drukarniach około pięć tysięcy tytułów. W XVI wieku działało tu ponad siedemset typografów, wydając w 150 drukarniach przynajmniej piętnaście tysięcy tytułów, a może znacznie więcej¹.

Także obecność druków słowiańskich jest ważnym elementem kulturowej mapy Republiki. Działalność wydawnicza Słowian (i dla Słowian) odzwierciedla istniejące wewnętrzne podziały religijne i kulturowe, jednocześnie ukazując różnice między Słowianami a Weneccjanami i odsłaniając tendencje i mechanizmy ich zacierania.

Znaczną aktywność okazywała w mieście nad laguną słowiańska diaspora katolicka, wydając tu wiele ksiąg alfabetem głagolickim, łacińskim i specjalną cyrylicą tzw. bośniacką. Te wydawnictwa są przykładem długotrwałej współpracy weneckich wydawców i drukarzy, z reguły Włochów, z poszczególnymi słowiańskimi autorami czy redaktorami, biorącymi udział w procesie wydawniczym, przynajmniej jako korektorzy, co świadczy o trwałym charakterze kontaktów między przedstawicielami różnych narodowości i rzuca pozytywne światło na funkcjonowanie tej grupy, określanej generalnie jako Schiavoni.

Nieco inny charakter ma renesansowa działalność wydawnicza prawosławnych Słowian bałkańskich. Już pierwsza cyrylicycka drukarnia na Bałkanach (a druga na świecie, po krakowskiej Sz wajpolt a Fiola), działająca w latach 1493–1496 z woli wojewody Zety Jerzego (Đurđa) Crnojevicia, korzystała z techniki, urządzeń i czcionek zakupionych

¹ S. Pelusi, (a cura di), *La civiltà del Libro e la stampa a Venezia. Testi sacri ebraici, cristiani, islamici dal Quattrocento al Settecento*, (Civiltà Veneziana, Studi, 51), Padova 2000.

po 1490 r. w Wenecji,² skąd zresztą pochodziła Isabeta, druga żona wojewody, córka patrycjusza Marca Antonia Erizzo i dokąd Crnojević wyemigrował po upadku Zety w 1496 roku. Ale w Wenecji kupiono warsztaty drukarskie przynajmniej do trzech tłoczni na terytorium Serbii. O pobycie nad laguną „w obcych krajach italskich” i przygotowywaniu czcionek dla drukarni w Goražde (1519–1523, trzy księgi) pisze z nostalgią po zmarłym bracie Teodor Ljubavić³. Wielką aktywność wykazał w tym względzie ihumen Daniil z Mileševy, który założył w słynnym klasztorze drukarnię, działającą w latach 1544–1546 (dwie księgi) i potem w 1557 (jedna księga)⁴. Opisuje on, jak zorganizował wyprawę „do krajów italskich, do słynnego na świat cały miasta Wenecji”, i posłani trzej bracia „wszystko, co było niezbędne stamtąd przynieśli, i urządziliśmy tę drukarnię tak jak potrafilismy”⁵.

Cały wiek XV, a zwłaszcza jego druga połowa, był okresem napływania prawosławnych emigrantów do „ziemi włoskiej”, szukających tu schronienia przed Turkami. Część z nich przyjeżdżała do Wenecji z terenów należących do Republiki, głównie z Cykladów. Licznie przybyli Grecy i wyznawcy „greckiej wiary” przystąpili wkrótce do sformalizowania statusu swojej diaspory; w 1456 r. wspólnota zwróciła się do Rady Dziesięciu z prośbą o wyrażenie zgody na wybudowanie własnej cerkwi. Trzeba pamiętać, że sytuacja religijna nie była zbyt klarowna. Ogłoszona podczas soboru florenckiego unia z Kościołem prawosławnym (ale też ormiańskim i koptyjskim) stwarzała wrażenie powrotu do jedności Kościoła pod zarządem papieża rzymskiego. Aktywność takich ludzi jak metropolita Izydor czy metropolita Bessarion, mianowanych rzymskimi kardynałami, pozwalała wierzyć, że prawosławie jest już oswojone. Udzielając zezwolenia na sprawowanie kultu wschodniego władze Republiki nie ryzykowały niczym. W listopadzie 1498 roku powołano do życia Bractwo (confraternita) Greckie św. Mikołaja i władze zezwoliły, by Nazion Greca miała swe nabożeństwa w kaplicy niewielkiego kościoła pw. św. Błażeja (San Biagio) w pobliżu Arsenale (budynek przy Muzeum Morskim i kaplica marynarzy), surowo zakazując sprawowania kultu w innych miejscach, co wcześniej było chyba dość powszechne. Rosnące znaczenie i uznanie dla greckich żołnierzy, zwanych stradiotami, wpłynęło na poparcie prośby wspólnoty o zezwolenie na budowę własnej świątyni, poświęconej patronowi żołnierzy – św. Jerzemu. Ostateczna zgoda została wydana w 1514 roku i Bractwo przystąpiło do wznoszenia pierwszej w zachodniej Europie cerkwi.

² E. Љ. Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори (1492–1496)*, (Историја ћириличног штампарства у Јужних Словена, 1), Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић”, Цетинје 1996; I. Petrov, *Od inkunabulów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV – początek XVII wieku)*, Łódź 2015, s. 96–99, 191; 201–204; na s. 199–260: *Teksty anagraficzne (przedmowy, posłowania i kolofony) z południowosłowiańskich cyrylickich inkunabulów i starodruków w przekładzie na język polski*, tłum. A. Naumow.

³ I. Petrov, op. cit., s. 115–117, 237; *Стари српски записи и натписи*, скупио их и средно Љ. Стојановић, књ. 1, Београд 1902 (1982³), nr 458, por. 463, 468 [dalej podaję skrót tytułu (ССЗН) i numer porządkowy, pod jakim dany zapis został opublikowany].

⁴ *Пет векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српскословенске штампе XV–XVII в.*, приред. М. Пешикан, К. Мано-Зиси, М. Ковачевић, Српска Академија Наука и Уметности – Матица Српска – Народна Библиотека Србије, Београд 1994; I. Petrov, op. cit., s. 120–122.

⁵ ССЗН nr 523, por. 530, 589; I. Petrov, op. cit., s. 243.

Bractwo św. Mikołaja było greckie, ale należeli do niego także prawosławni Słowianie, choć nie obejmowało ono z pewnością wszystkich prawosławnych mieszkańców, ponieważ ilość członków została ustalona na 250 mężczyzn. Serbowie (serviani) pojawiają się w zachowanych rejestrach od 1500 do 1559 roku⁶. Trudno wypowiadać się dzisiaj na temat poczucia odrębności religijnej, kulturowej czy etnicznej poszczególnych ludzi, Wenecja była konglomeratem, ale także i amalgamatem, przybysze, przede wszystkim chrześcijanie, starali się o jak najlepszą pozycję w bardzo zhierarchizowanej weneckiej społeczności, walczyli o uznanie starożytności i szlachetności pochodzenia, ubiegali się o ręce patrycjuszowskich córek, przyjmowali lokalne nazwiska, zmieniali imiona, wprasali się do poszczególnych herbów, dbali o tytuły i urzędy, zacierali własną identyczność, tym bardziej że w 1506 patrycjat zdecydował zamknięcie Złotej Księgi z nazwiskami rodów rządzących, prowadzonej od 1325 roku, zakazując nowych wpisów. Ta dynamika wywoływana kompleksami i ambicjami utrudnia niezwykle prowadzenie badań nad procesami utraty, zachowania czy odzyskiwania tożsamości, zarówno w przeszłości, jak i obecnie.

Klasycznym przykładem może być postać ojca cerkiewnego drukarstwa w Wenecji Bożidara Vukovicia z Podgoricy, z czarnogórskiego plemienia Đurić. Jego weneckie imię to Dionisio della Vecchia, którego nigdy nie użyje po słowiańsku, rozpięty między słowiańskim pochodzeniem i małą ojczyzną w Zecie a środowiskiem weneckich Greków, którzy obrali go nawet prezesem (gastaldem) Bractwa (1536)⁷ i powierzyli w najtrudniejszym momencie prace nad wznoszeniem istniejącej do dziś cerkwi, a także samymi rodowitymi Wenecjanami, rodziną żony⁸ i szwagierki⁹ oraz podejrzliwymi władzami. Udawać Greka czy Wenecjanina, wracać do ojczyzny pod Turka czy głosić, że chrześcijaństwo jest wspólne i katolicyzm również jest prawdziwą wiarą i że lepiej jest pod tiarą i Karolem V, który nadał mu herb i uczynił go palatynem niż pod sułtańskim turbanem? A zbiegiem okoliczności nazwisko żony i odległe miejsce na Skadarskim jeziorze, wybrane na wieczny spoczynek – Starčeva Gorica – są ze sobą semantycznie powiązane...¹⁰.

⁶ F. Mavroidi, *Serbi e la Confraternita Greca di Venezia*, „Balkan Studies”, 24/1983, 2, s. 511–529; też, *Aspetti della società veneziana del '500: La confraternita di San Nicolò dei Greci*, Ravenna 1989; *I Greci a Venezia. Atti del convegno internazionale di studio, Venezia 5–7 novembre 1998*, a cura di M. F. Tiepolo ed E. Tonetti, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia 2002.

⁷ Dionisio (Dionixio) dalla Vecchia (da la Vecchia, dalla Vechya), po łacinie Dionisius a Vetula, był uprzednio radcą Bractwa w latach 1527–1528, przed nim jeszcze dwaj Serbowie pełnili najwyższe funkcje w Bractwie: Andrea da Zetta (wiceprezes w latach 1517–1518 i 1518–1519, radca w latach 1521 i 1522–1523) oraz Marco Zilla (gastaldo w latach 1532–1533). Od XVII w. funkcje były już zastrzeżone dla rodowitych Greków.

⁸ Bożidar ożenił się z Apolonią Della Vecchia, być może córką słynnego florenckiego kondotiera Giovanniego. Z tego związku przyszło na świat dwoje dzieci – córka Łucja (Lucia) i syn Vincenzo, natomiast w ojczyźnie miał on dwie córki, Helenę i Magdalę, które upoosażył w testamencie. Na odwrocie ikony przedstawiającej Ostatnią Wieczerzę, która do dziś zajmuje centralne miejsce w ikonostasie weneckiej katedry, Bożidar Vuković umieścił swoje słowiańskie imię i nazwisko, wiedząc, że tam nie sięgnie wzrok zadnego weneckiego dygnitarza.

⁹ Brat Nikola ożenił się z Dianorą Gabiano, córką Giovanniego Bartolomea i siostrą Giovanniego Francesca, również aktywnymi producentami książek. Bratanek Bożidara, Carlo, też zajmował się handlem książkami na Wschodzie, przynajmniej do 1555 roku.

¹⁰ E. L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Bd. IV: *Die Druckerei von Božidar Goradžanin in Gorazde und Venedig. Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig* (Bibliotheca Bibliographica Aureliana 170), Valentin Koerner, Baden-Baden 2001; Bd. VI: *Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*

Božidar Vuković wydał w Wenecji dziesięć ksiąg, po pięć w każdym z dwóch okresów: między 1519 i 1521 oraz w latach 1536–1539. Można przypuszczać, że idea drukowania prawosławnych ksiąg liturgicznych powstała stopniowo, może już w 1512 roku spotkał się z Bożidarem nad Zatoką św. Marka świeżo promowany w Padwie Franciszek Skoryna, który wiedział o krakowskiej inicjatywie Fiola, a może i rumuńskich wydaniach Makarija, ale na pewno skonkretyzowała się, kiedy przybyli do Wenecji bracia Ljubaviciowie, wysłani tu przez Bożidara Goraždanina z Mileševy po drukarskie wyposażenie, a może nawet zaczęli tam druk pierwszej goraždańskiej księgi¹¹. Dla Vukovicia wydawanie ksiąg cerkiewnosłowiańskich nie było zwykłym handlowym przedsięwzięciem, nie był to taki towar jak tkaniny, przyprawy czy precjoza, którymi jego spółka targowała. Towarzyszyli mu zresztą znakomici pomocnicy: w pierwszym okresie hieromnich Pachomije z czarnogórskiej Rijeki Crnojevicia (1520–1521), a w drugim pochodzący z Budimlja Mojsije, hierodiakon z Dečan (1536–1538) i dwaj Prijepolanie a hieromnisi z Mileševy – Teodosije i Genadije „paraeklezjarcha” (1536–1537). Božidar wyznaje: „przybyłem do miasta Wenecji, zobaczyłem, że Frugowie¹², Grecy i inne narody składają do tłoczenia boskie księgi. Rozgorzało we mnie pragnienie, by również nasze – serbskie i bułgarskie – w ten sam sposób na tłocznich zestawie”¹³.

W praktyce rękopiśmiennej teksty towarzyszące głównej treści (przedmowy, kolofony, marginalia) są skoncentrowane na sam kodeks, miejsce, czas, okoliczności jego powstania i z wyjątkiem stałych formuł chrystologicznych i trynitarnych w zasadzie nie poruszają zagadnień teologicznych¹⁴. Pojawienie się tej tematyki w serbskich inkunabułach i starodrukach jest zatem istotną nowością w piśmiennictwie cerkiewnosłowiańskim.

Pierwszym cyrylicykiem drukiem, który wprowadza rozbudowaną argumentację teologiczną do anagrafu jest Oktoich (tony I–IV) z 4 stycznia 1494 r., wydrukowany

(Bibliotheca Bibliographica Aureliana 187), Valentin Koerner, Baden-Baden 2003; por. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Bd. I: *Inkunabeln* (Bibliotheca Bibliographica Aureliana 140), Valentin Koerner, Baden-Baden 1996; *Штампарска и књижевна ојелатност Божидара Вуковића Подгоричанина*, Титоград 1986 (Црногорска академија наука и умјетности – Музеји и галерије Титограда. Научни скупови, књ.13. Одјелјење умјетности, књ. 4); Б. Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*. Друга књига: *Божидар у Вићенцо Вуковић (XVI)*, (Поводом 500-годишњице штампане књиге у Црној Гори <1494–1994> и 470-годишњице почетка рада штампарије Божидара Вуковића у Венецији <1519–1989>, Централна народна библиотека Црне Горе „Бурђе Црнојевић”, Цетиње 1989; S. Pelusi, *Libri e stampatori a Venezia: un ponte verso i Balcani*, [w:] *Ponti e frontiere. Atti della Giornata interdisciplinare di studi, Venezia, 20 ottobre 2004*, a cura di A. Bonifacio, Venezia 2005, s. 61–78; I. Petrov, op. cit., s. 104–107.

¹¹ I. Petrov, op. cit., s. 115–117.

¹² *Frugowie* to dla prawosławnych Słowian początkowo Frankowie, a potem wszystkie katolickie ludy zachodnie, z czasem pojawiają się też inne terminy ogólne – łacinnicy, papieżnicy i etniczne – Sasi, Szwabi, Italianie i inne. Tu chodzi bez wątpienia o Włochów, ale także o Niemców, którzy intensywnie uczestniczyli w rozwoju sztuki drukarskiej w Wenecji.

¹³ CC3H nr 445; I. Petrov, op. cit., s. 209.

¹⁴ Pewne elementy teologicznej refleksji widzimy np. u Dimitrija Kratowskiego (Nomokanon z 1466 r.) lub u Władysława Gramatyka (Panegiryk z 1469 r.). Pod koniec XV wieku pojawiają się rozważania o wielofunkcjonalności ksiąg, bardzo udany ich przykład znajdujemy u Mardarija Rylskiego w Panegiryku z 1483 r.: [Вѡг] вѡгнзвали испльнати свою црѣвь различными книгами, швы оубо чѣтѣше православными хрѣтіане. паче же иноци, прѣемати оутѣшеніе ѡ различныи напастен ратѣлены ѡ съпостата, приходити къ оумлиенію и къ покаанію. швы же вѣспѣвати величіа вѣѣта славиюмоѣ въ тѣнци. и тѣ прѣчѣтѣю литръ єдинѣ бѣоу. и бѣтыє єго иже ѡ вѣка томѣ оубоужѣши, Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, *Бележки на българските книжовници X–XVIII век*, т. 1: *X–XV век*, nr 127, s. 72–77, nr 129, s. 78–79, nr 133, s. 81, zob. też s. 122–131, 184–189, por. CC3H nr 328 i 335.

w czarnogórskim Cetinju (posłowie, karty 268, 268v i 269)¹⁵. Mimo że wspomina się o zainteresowaniach literackich samego zleceniodawcy – księcia Jerzego (Đurđa) Crnojevicia, tekst z pewnością powstał w środowisku cerkiewnym, wydawcą oktoicha był hieromnich Makarije z siedmioma pomocnikami, praca odbywała się z błogosławieństwem metropolity Zety Wawiły (1494–1504?). Podczas gdy przedmowa jest stosunkowo tradycyjna, w posłowniu znajdujemy wszystkie zasadnicze myśli, które następnie rozwinie w swych anagrafach Božidar Vuković ze swoimi współpracownikami.

Tekst rozpoczyna się przypomnieniem dzieła stworzenia świata i człowieka. W zgodzie z patrystycznymi interpretacjami i różnorodnymi kazaniem bizantyńsko-słowiańskimi autor podaje, że Bóg „w jednej chwili (МАНОВЕННІЄМЪ) z niebytu do bytu powołał wszystko, a na koniec dzieła stworzenia uczynił człowieka”. Najważniejszą rzeczą, która odróżnia człowieka od pozostałego stworzenia jest włożenie w niego Bożego obrazu – Stwórca udzielił Adamowi „czci swojego obrazu” (ВБРАЗЫМЪ СВОИМЪ ПОЧЪТЬ) ¹⁶. W ten sposób człowiek stał się panem Bożego stworzenia: „niepoddany nikomu¹⁷ i władający wszystkim” (НЕВЛАДАЕМА ЖЕ И ВЛАДАЮЩА ВСЕМИ...СЪДЕЛА). Status człowieka był jedyny w swoim rodzaju – tylko on jest wolny, niezawisły (НЕВЛАДАЕМЪ) i włada w Bożym imieniu wszystkim. Tu dochodzi do głosu prawosławna nauka o wolnej woli, o synergii człowieka z Bogiem i chociaż w serbskim tekście nie pada słowo ‘podobieństwo’ wiadomo jeszcze od św. Ireneusza z Lionu, że dychotomia obrazu i podobieństwa jest istotą chrześcijańskiej antropologii i duchowości. Wspomniałszy obraz Boży, który jest ontologicznie założony w człowieku, cetyński teolog dynamikę podobieństwa pragnie odkryć nie tyle w wysiłku dążenia człowieka do boskiej doskonałości ile w procesie komunikacji Boga z człowiekiem. Dar słowa, dar nazywania – to druga rzecz która odróżnia byt świadomy i mowny ludzi od reszty świata bezmownego, bezmyślnego. Zamyśl Boga, by móc słownie komunikować się z ludźmi, zawarty jest w stwierdzeniu, że Bóg uczynił z Adama swego współmówcę (СЪГЛАГОВАННИКА¹⁸) i to powołanie miało funkcjonować we wszystkich pokoleniach, które by synergistycznie i dobrowolnie takiego kontaktu pragnęły (ЖЕЛАЮЩИМЪ ПРИЧЕСТНИКОМЪ ЕГО БЫТИ). Niezależnie od faktu, że grzech pierworodny naruszył podstawy stałej bezpośredniej – ustnej – komunikacji człowieka z Bogiem, autor posłownia przedstawia nieustanną troskę Stwórcy, by ten kontakt uratować, objawiając się w ST wybranym ludziom, a w Nowym całym świecie:

* W ten sposób wielki patriarcha Abra(ha)m okazał się godny, by nie poprzez Pismo, ale w kształcie cielesnym przyjąć w swym domu Najświętszą Trójcę.

¹⁵ I. Petrov, op. cit., s. 96–99, 201–204. Zob. J. Љ. Немировски, *Црногорска библиографија*, том I, књ. 1: *Издања Бурђа Црнојевића 1494–1496*, т. I, књ. 2: *Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Зазуровића, Јакова Крајкова, Ђованиа Антониа Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамиа 1519–1638*, уред. Д. Ј. Мартиновић, Централна народна библиотека Црне Горе „Бурђа Црнојевић”, Цетиње 1989, 1993.

¹⁶ Dychotomia obrazu i podobieństwa występuje w różnym stopniu w opisach stworzenia człowieka w piśmiennictwie cerkiewnosłowiańskim i zasługuje na głębsze zbadanie.

¹⁷ W swojej *Mowie o Trójcy* św. Kliment z Ochrydu podkreśla podporządkowanie Adama Bogu: и постави его по(д) собою како царя велины(м) вещи(м), [w:] Климент Охридски, *Събрани съчинения*, т. 1, обраб. Б. Ангелов, К. Кувев, Х. Кодов, София 1970, s. 640.

¹⁸ Występuje jeszcze forma ‘съвсѣдникъ’.

* Następnie Mojżesz rozmawiał twarzą w twarz z Bogiem, i otrzymał od Niego napisane Tablice, które potłukł na znak mającej nastąpić przemiany Zakonu.

* Wreszcie sam jednorodzony Syn – Logos, z woli niezrodzonego Ojca i za własną zgodą, przez spełnienie Świętego i życiodajnego Ducha, który od Ojca pochodzi, będąc z Nim współistotny i wraz z Ojcem i Synem wszechwładny, raczył wypełnić przedwieczny zamysł i wcielił się w Maryję zawsze Dziewicę, i zrodzony bez matki w niebie na ziemi narodził się bez ojca, i był umęczony, i wstąpił do nieba.

* Jednakże ponieważ my nie jesteśmy podobni do Abra(ha)ma czy Mojżesza, którzy rozmawiali z Bogiem, podarował nam On Pisma, w których prorocy niczym w królewskich skarbnicach złożyli bezcenne bogactwo.

Teolog wskazuje dwa przykłady materialnego – nie przez pismo (неписаниємь) – kontaktu Boga z ludźmi, konkretnie z Abrahamem i Mojżeszem. Abra(ha)m *пльтовидно сподвехи се въ двамъ приети троицоу*¹⁹, Mojżesz natomiast jest przełomową postacią, on sam rozmawiał z Bogiem twarzą w twarz (*бѣви лицемь къ лицуу*), ale od niego zaczyna się epoka pisemnego kontaktu, stałej obecności Słowa, Przykazania, Zakonu, kult Księgi – *начертанниие скрижалы приеть ѿ него*. Współcześni ludzie nie są godni otwartej rozmowy z Bogiem (*еже бѣови съвещателномь быти*), dlatego On nas ratuje przez *писаниа въ нижже прѣрочи тако въ црскихъ скровицихъ положи неистщииоме богатствемъ*. Ale Mojżesz otrzymane Tablice „potłukł na znak mającej nastąpić przemiany Zakonu” (*и назнаменае измѣненіе закона, сихъ съкроуши*)²⁰. Ta głęboka myśl wskazuje na krótkotrwałość Starego Zakonu, który wkrótce miał być zamieniony na Nowy, a wyryte w kamieniu słowa zastąpione żywym i wiecznie obecnym w eucharystii Logosem; na Cetinju nawet nie wspomniano o tym, że Mojżesz otrzymał duplikat Tablic. Ten termin – *измѣненіе закона* – otwiera szeroką perspektywę badawczą dla skomplikowanych stosunków między Testamentami, zaś interpretacja tego Mojżeszowego gestu wydaje się oryginalna i interesująca. Tak autor przechodzi do epoki Łaski – ucieleśnienie Słowa jest wypełnieniem Przedwiecznej rady o zbawieniu świata (*бѣгоизволи неизречени испльни събѣтъ*). Mamy tu skoncentrowaną naukę o Trójcy Przenajświętszej z uwypukleniem prawosławnej pneumatologii, o wiecznie dziewiczej Matce Boskiej, a z ziemskich wydarzeń z życia Jezusa wspomniane są tylko dwa: Ukrzyżowanie i Wniebowstąpienie (*и пострадавъ възнесе се*).

Ten ważny tekst zainspirował Bożidara Vukovicia i Pachomija do podjęcia tej problematyki w autorskich tekstach w pierwszych weneckich księgach. Teologiczny program jest taki sam, gdyż w centrum znajduje się kwestia komunikacji Boga z człowiekiem i miejsca słowa pisanego/drukowanego w tym procesie. Jednakże wiele myśli z cetinjskiego posłowania zostało rozbudowanych, przytoczono inne przykłady, część sformułowań opuszczono i dodano nowe. Spróbujemy dokonać rekonstrukcji teologicznych poglądów, tak jak je przedstawia dziewięć anagrafów znajdujących się w sześciu wydaniach Bożidara:

¹⁹ W tradycji chrześcijańskiej, zwłaszcza na Wschodzie, od początku uznaje się pobyt trzech aniołów u Abrahama w Mamre jako trynitarną teofanię (Rdz 18).

²⁰ W posłowiu B. Vukovicia z 19 stycznia 1538 mówi się o tym zwyczajnie: „Potłukł w gniewie, widząc odstępstwo od zakonu”, I. Petrov, op. cit., s. 218.

1. Psalterz z 7 kwietnia 1519, posłowie i kolofon, CC3H nr 443, I. Petrov, op.cit., s. 206–207.
2. Służebnik z 7 lipca 1519, posłowie i kolofon, CC3H nr 438, I. Petrov, op.cit., s. 207–209.
3. Modlitewnik z 6 marca 1520, posłowie i kolofon, CC3H nr 445, I. Petrov, op.cit., s. 209–210.
4. Psalterz z 12 października 1520, druga część księgi, k. 161–351, posłowie, CC3H nr 444, I. Petrov, op.cit., s. 210–212.
5. Drugie, rozszerzone wydanie Modlitewnika (3), sprzed 1527 roku, posłowie jest identyczne.
6. Modlitewnik z 26 kwietnia 1536, posłowie i kolofon, CC3H nr 481, I. Petrov, op.cit., s. 213–214.
7. Oktoich z 27 lipca 1537 –
[A]: przedmowa, CC3H nr 485, I. Petrov, op.cit., s. 214–215,
[B]: posłowie, kolofon, CC3H nr 486, I. Petrov, op.cit., s. 215–217.
8. Mineja święteczna z 19 stycznia 1538 –
[A]: przedmowa, CC3H nr 493, I. Petrov, op.cit., s. 217–218,
[B]: posłowie i kolofon, CC3H nr 494, I. Petrov, op.cit., s. 218–221.

1. W 8B na początku jest rozbudowana inwokacja, w której Bożidar i Mojsije przedstawiają szereg cech Pana Boga. Dane są następujące określenia, które w rzeczy samej stanowią podstawy prawosławnej nauki o Bogu: *прѣвѣчное ѣстъство* (przedwieczne jestestwo), *прѣвбогатою и нѣкончаемо величъство* (najbogatsza i nieskończona wielmożność), *неизсѣдимая сила* (niepojęta moc), *неизреченная власть* (niewypowiedziana potęga), *прѣмноудрости источникъ* (źródło mądrości), *благоети въ истинноу неизсѣдимая поучина* (wręcz nieogarnięta głębia dobroci), *иже единѣ наикѣ всемирнѣтѣ* (Jedyny Nieśmiertelny), *въ свѣтѣ живїи неприступнѣмъ* (objęty światłością niedostępną). W większości są to formuły przejęte z liturgicznych hymnów i odnoszą się do wszystkich trzech Hipostaz. Następnie przywołuje się rozbudowany atrybut z jednego z najbardziej znanych psalmów – Ps 145/146,6: Stwórca nieba i ziemi, i morza, i wszystkiego, co w nich istnieje (por. Dz 4, 24).

Wcześniej w posłowniu nr 4 Bożidar i Pachomije wymieniają wspólne właściwości Trójcy Przenajświętszej i każdej z jej Osób. I tak Trójca jest „współistotna, niemająca początku”, ona jest „jedyna Boskość i jedyna Moc”, podczas gdy Bóg Ojciec jest „niezrodzony i odwieczny”, Syn jest „jednorodzony i współodwieczny”, a Duch Święty – „pochodny i współistotny, współtronujący z Ojcem i Synem”. I w innych tekstach wymienia się właściwości Boga, zwłaszcza osobowe Jezusa Chrystusa: *всеблагосердѣ* (wszechmiłosierny), *чловѣколюбъць* (przyjaciel ludzi), *всеблагъ* (przedobry), *страшнѣ и нелицемѣрнѣ* *Судѣа* (groźny i nieprzekupny Sędzia), wspomniana jest *поучина неизъчрпаемаго благоустроѣа его* (głębia Jego niewyczerpanej dobroci) [3/5], a także „łaska przeświętego Ducha, który umożliwia czerpanie z nieosiągalnego źródła boskości” (7B) i in.

W oparciu o prorockie teksty Bożidar rysuje też obraz Bożej wszechmocy. W przedmowie 7A podkreśla wyjątkowy status Boga w świecie. Czyni to za pomocą złożonego

cytatu: „Również prorocy zapowiedzieli: Oto Bóg nasz króluje nad wszystkimi! (por. 92/93, 1–2; 95/96, 4–5.10; 96/97, 1.9; Ps 98/99, 1–2) i żaden inny nie może się z Nim równać” (Baruch 3,36). Ten cytat z Barucha jest bardzo ciekawy, niewykluczone, że został użyty podświadomie, jako kwintesencja biblijnych i liturgicznych wypowiedzi o Boskiej wszechwładzy.

2. Trójca Przenajświętsza tworzy wszechświat z niebytu słowem (СЛОВОМЬ: 1, 4, 6, 8B), „jednym boskim gestem” (МАНОВЕНІЕМЬ: 7A) i „w swej mądrości” (МОУДРОСТІЮ: 7A). Człowieka, tak jak w cetińskim tekście, Bóg uczynił „na koniec dzieła stworzenia” (НА КОНЦЬ ДѢЛАН: 2, ПО СЪВРЪШЕНІИ ДѢЛАН: 8B), „wziąwszy proch z ziemi” (4, 8B).

3. Dalej – nieco szerzej niż na Cetinju – przytacza się historię Adama i jego upadku:

ustanowił go swoim współromowcą, powierzył mu władzę nad wszystkim, co widzialne [por. Ps 8,6] i umieścił go w raju, by rozkoszował się boskimi pokarmami. Ale gdy diabeł przez zazdrość wsączył w uszy pramatki Ewy kłamstwo, naruszył, niestety!, Boże przykazania. I z raju boskiego życia został wygnany do tego świata, stając się przyczyną upadku całej ludzkości (4).

Zajmujące i mało typowe jest stwierdzenie w posłowiu nr 2, że Bóg „nakazał mu składanie całopalnych ofiar dla oczyszczenia z grzechów”. Motyw kuszenia przez diabła/węża obejmuje i samą istotę zła. Konsekwencją grzechu Adama jest „upadek całej ludzkości”, sprowadzenie śmierci „na wszystkie następne pokolenia” i poddanie rodu ludzkiego „mękom diabelskim” (1, 4, 6, 8B). Diabeł nienawidzi dobra i zazdrościł Adamowi, ale po sukcesie węża „mniemał, że rodzaj ludzki do cna i na zawsze oderwał się od Boga” (7A), zwłaszcza, że udało mu się zwieść „także pozostałych ludzi, by odstąpili od Boga i kłaniali się bezdusznym bałwanom” (8B). Ale Pan Bóg – Stworzyciel „nie pozbawił nas swej Opatrzności (БЕЗЪ ПРОМІШЛЕНІА НЕ УСТАВЫ НАС: 7A), ponieważ nie chciał dopuścić, by Jego „stworzenie uległo ostatecznej zagładzie” (1), zostawione „na wieczną pastwę diabła” (7A), „nękane” przez niego (4).

4. Kontynuując ideę cetińskiego tekstu o zmianie sposobu komunikowania się Boga z człowiekiem, Bożidar i Pachomije piszą:

Później będący po nim boscy mężowie nie oświecali się pismem i księgami, lecz mając czysty umysł i wiarę doskonałą oświeceni byli promieniami Ducha Świętego i poznawali wolę Bożą, gdy sam Pan Bóg mówił do nich z ust do ust. Tacy byli Enoch, Noe, Melchizedek, Abram, Izaak i Jakub. Potem Mojżesz i pozostali prorocy przekazali nam pisma, niczym skarby królewskie i niewyczerpane bogactwo. A spośród nich wszystkich król i przodek Jezusa Dawid, kierowany przez Ducha przekazał nam te zbawcze dla duszy księgi, zwane Psalterz, byśmy mogli z nich wysławiać Boga w Trójcy; prorokuje w nim przyjście Jego do ludzi, niewypowiedziane i trudne do pojęcia ucieleśnienie z Dziewicy (4, por. 8B).

Widać tu przekonanie o wyższości ustnego przekazu sakralnego, kerygmy nad fikcją w piśmie. Dopóki ludzie mieli czysty umysł i wiarę doskonałą, to pismo, a więc i druk nie były ludziom potrzebne, bo oni byli wprost oświeceni przez Ducha św. i intuicyjnie rozpoznawali wolę Bożą, znajdując się w stanie naturalnej świętości. Sens wydawania ksiąg jest więc ogromny, ponieważ wierni otrzymują środki umożliwiające zbawienie duszy. Dopiero na drugim miejscu jest konkretna pomoc duchowa w zniewolonej

ojczyźnie, ponieważ wszędzie, a w katolickiej Wenecji szczególnie, należy z jednakową starannością dbać o czystość prawosławnej wiary.

5. Tutaj lista wybrańców, którzy dostąpili zaszczytu bezpośredniego, niepisanego kontaktu ze Stwórcą jest dłuższa. Jak widzieliśmy, zmiana natury kontaktu jest przy Mojżeszu, który „rozmawiał twarzą w twarz z Bogiem”, ale też „otrzymał od Niego napisane Tablice” (8B). W posłowniu nr 2 wymieniono z imienia tylko Melchizedeka i Abrahama, ale dodano, że bezpośredni kontakt dotyczy „wszystkich sprawiedliwych sprzed Zakonu”. Szczególne znaczenie ma tutaj przywołanie Melchizedeka, którego Bóg uświęcił „nazwawszy go arcykapłanem, ukazując tak mającą nastąpić Tajemnicę (w sensie Hbr 6,20, por. Rdz 14, 18–20, Ps 109/110,4). Tablice Zakonu zostały dane „ku pomocy” na zakończenie okresu ustnej komunikacji, kiedy to Bóg „mówił twarzą w twarz i zapowiedziami prorockimi pouczał i podnosił na duchu” (2, 7A, 8B). Prorocy, od Mojżesza począwszy, przekazują pisemnie Bożą obietnicę „Jego przyjscia do mieszkańców ziemi i niewypowiedziane i niepojęte dla ludzi Jego narodzenie z Dziewicy” (8B), zwłaszcza prorok Dawid (1; 4). Tak słowo pisane wchodzi w plan zbawienia. W zależności od typu drukowanej księgi w anagrafach wskazuje się różnych autorów, którzy realizują Boski plan ratowania grzesznej ludzkości poprzez swoje pisma: prorocy z Dawidem, apostołowie z Jakubem, ojcowie Kościoła z Bazylim Wielkim, Janem Złotoustym, Grzegorzem Dialogiem, Janem Damasceńskim, Kozmą Majumskim i Józefem Hymnografem. Wszyscy ci ludzie „w prawdziwej wierze” „z woli Bożej spełniają Jego zamiary”, dzięki Duchowi i kierowani przez Niego (7B, 2).

6. Następnie, jak gdyby idąc tokiem myśli św. Grzegorza Teologa z jego teologicznych mów o Synu Bożym, Bożidar i czcigodni ojcowie Teodosije i Genadije przechodzą do analizy samego aktu Inkarnacji, jak to też nieco dalej ujął cytowany Baruch (3,38) mówiąc o Mądrości Bożej, że „ukazała się ona na ziemi i zaczęła przebywać wśród ludzi” (por. J 1, 10,14; 1 Tm 1,15).

Zstąpienie Logosu otwiera chrystologiczną stronę rozważań weneckich drukarzy, zawartych aż w pięciu tekstach (2; 4; 6; 7A; 8B). Gdyby je zestawić, uzyskałoby się taki oto chrystologiczny traktat (zasadniczy tekst według 4, kursywą zaznaczam uzupełnienia z pozostałych):

Potem jednorodzony Syn i Słowo Boże, nie mogąc znieść widoku rodzaju ludzkiego nękanego przez diabła, *nachylił nieba*, zstąpił na ziemię, przyjmując postać sługi, wziął ciało od przeczystej i *bezmężnej* Dziewicy Maryi Bogurodzicy, z woli Ojca i za sprawą Świętego Ducha, i narodził się z niej bez nasienia, będąc odwiecznie w niebie zrodzony z Ojca bez matki, a teraz na ziemi bez ojca z Dziewicy, *i zamieszkał wśród ludzi*, będąc doskonałym Bogiem i doskonałym człowiekiem. Ósmego dnia przyjął obrzezanie, potem został ochrzczony przez Jana w Jordanie, i żył na tym świecie wolny od grzechu, czyniąc wielkie znaki i cuda. Ślepym wzrok przywracał, *kulawym dawał chodzić*, trędowatych oczyszczał, garbatych prostował, biesy wypędzał, umarłych wskrzeszał. Raczył też dla nas, [ludzi], przyjął dobrowolną mękę, umęczon i pogrzebion, trzeciego dnia zmartwychwstał, podeptał piekło i wszystkich, którzy wraz z Adamem byli uwięzieni w piekielnym mroku z pęt uwolnił, *potem wstał w chwale* do nieba, i zasiadł po prawicy Boga i Ojca (4).

Spśród licznych odwołań ewangelijnych, warto wskazać dwa wyrażenia fundamentalne dla teologii. Chodzi przede wszystkim o cytat z Listu do Filipian (2, 5–11)

o przyjęciu przez Jezusa Chrystusa postaci sługi. W tej samej funkcji wykorzystuje się tu biblijno–liturgiczne, ochoczo wykorzystywane w patrystyce jako proroctwo o inkarnacji wyrażenie: „nachyliwszy nieba zstąpił na ziemię” (прѣклонь небеса и сънидѣ на землю – odwołujące się do Ps 17/18,10; 143/144,5).

7. Zbawiciel „wybrał apostołów, by głosili Jego wspaniałość i moc (величіа и силы), a oni napełnili cały okrąg ziemi cnotliwą pobożnością (благоучьстїе) i rozprawili się z wszystkimi czcicielami pogańskich bożków (коумирослаженїе) [4; 8B]. „Zrodzeni przez zstąpienie boskiego Ducha” apostołowie „otrzymali łaskę” i „po całej ziemi głosili słowo [...] Boskości”, to samo, o którym napisał św. Jan Ewangelista: „Na początku było Słowo, a Słowo było u Boga, I Bogiem było Słowo” (J 1,1). Bóg podtrzymuje „wszystko słowem swojej potęgi” (Hbr 1,3); a to nas znowu odsyła do podkreślania Jego wszechmocy i fundamentalnego ontologicznego znaczenia słowa, zwłaszcza „świętej i boskiej Ewangelii”. Apostołowie stanowią początek Kościoła, oni przekazali słowa Jezusa, także te wypowiedziane do kobiety cierpiącej na krwotok o tym by ufać i mieć nadzieję w wierze (por Mt 9,22) [7A, 8B].

8. Oprócz apostołów weneccy wydawcy wspominają także inne kategorie świętych tworzących historię Kościoła po Wniebowstąpieniu Jezusa i Zstąpieniu Ducha. Szczególnie zwraca się uwagę na męczenników, biskupów i ascetów:

Natomiast męczennicy w strasznych cierpieniach ciała swoje na rany wystawili, przeleli swoją krew, rozpalani pragnieniem boskiej miłości, i otrzymali niewiedzące wieńce.

Asceci zajaśnili jak wielkie gwiazdy, oświecając świat prawdziwą wiarą, którą czerpali z nieosiągalnej Jego Boskości; jaśnili więc na cały świat, spełniając Boskie zamiary, objawiane im za sprawą schodzącego na nich Świętego Ducha (8B).

Wszyscy wspomniani święci – apostołowie, męczennicy, hierarchowie, asceci i święte niewiasty – odrzucili „uroki tego życia niczym śmieci” (por. Flp 3,8), „przez pot, wysiłek i męczarnie walczyli o zdobycie Królestwa niebieskiego”, stanowią „ozdobę [Kościoła] z pięknych kwiatów rajszych”, a porównanie ich precudnych żywotów (прекрасна житїа) z naszym pełnym zmartwień i codziennego zabiegania bytowaniem zmusza do refleksji i żalu (4).

9. Ten wzorcowy charakter świąt w kalendarzu rocznego cyklu (лѣтние вѣхожденїе) nie jest jedynym, a nawet nie głównym drogowskazem ustanowionym przez Pana Jezusa. Najważniejsze dla życia duchowego wiernych są sakramenty na czele z Eucharystią: „Przed swą dobrowolną męką przekazał swe Misterium uczniom i apostołom, a w pierwszym rzędzie Tajemnicę liturgii przekazał swojemu ulubionemu apostołowi Jakubowi”, która widocznie okazała się zbyt trudna do codziennego stosowania:

Lecz z czasem ludzie stawali się coraz słabsi i nie byli w stanie przyjmować przekazywanego. Dlatego bogonośni ojcowie nasi – Bazyli Wielki, Jan Złotousty i Grzegorz, kierowani przez Ducha Świętego, zważywszy na słabość rodzaju ludzkiego, dokonali zmiany i przekazali nam tę boską tajemnicę liturgiczną ku sprawowaniu w wygodniejszej i lżejszej formie, na oczyszczenie z grzechów, na zaleczenie ran duszy i ciała (2).

Sakramenty należy spełniać „z głębokim namysłem i uwagą, by mieć z tego korzyść pewnie służącą zbawieniu i by przez zaniedbanie małej rzeczy nie spowodować uszczerbku w rzeczach wielkich” (2). Służące życiu liturgicznemu księgi pomagają osiągnąć główny cel życia chrześcijańskiego, jakim jest osiągnięcie Królestwa Niebieskiego, zamianę tego ziemskiego (po)bytu na rajski przebyt (por. 8B). Wielką pomoc oferuje czytelnikowi Psalterz, który „jest nauczycielem cnót i lekarstwem na cierpienia ciała i duszy, psalm bowiem nawet z kamiennego serca łzę wyciska, tęsknotą do Boga czyni z ludzi mieszkańców nieba i współuczestników aniołów, a duszom radość daruje” (1).

W oczywisty zatem sposób całe życie upływa w eschatologicznej perspektywie, wszyscy mają na uwadze zarówno dzień własnej śmierci jak też ponowne przyjście Pana Jezusa w dzień Sądu Ostatecznego. W weneckich tekstach, zgodnie z wielowiekową tradycją, nieraz przypomina się nieuchronność znalezienia się przed obliczem „groźnego i nieprzekupnego Sędziego” (Mt 25,34). Wskazuje się na zbawienną moc modlitwy, mogącej uratować grzesznika (Jk 5,16). Wydawane księgi, mające jako odbiorców zarówno ogołocone z wszystkiego cerkwie i monastery na terenie osmańskim, jak i prawosławną słowiańską diasporę na Zachodzie, służą „ku chwale Pana Boga i wszystkich świętych, i dla dobra chrześcijan”, a to znaczy „dla dobra Cerkwi” (8A).

10. Ta troska o Cerkiew wyraża się też w wątku eklezjologicznym. W odróżnieniu od druków cetinjskich, którym błogosławił metropolita zetski, w Wenecji nie istniała jeszcze struktura diecezjalna. Bożidar i jego zespół decyduje się na wymienianie wyłącznie władców świeckich – weneckich dożów i tureckich sułtanów. Ale w najważniejszym, finalnym druku – Minei świętecznej (8A i B) wyraźnie odcina się od Kościoła katolickiego, mówi „o wielkiej herezji rzymskiej” i decyduje się na przywołanie pełni Cerkwi prawosławnej w postaci czterech urzędujących patriarchów:

Wtedy jak cztery zmysły [Kościoła] powszechnego byli czterej święci wielcy patriarchowie: w Konstantynopolu, nowym Rzymie na tronie zasiadał patriarcha ekumeniczny kir Jeremiasz [I], w Aleksandrii zaś kir Joachim [I], papież i patriarcha, w Antiochii panował wielki patriarcha kir Michał [IV], a tronem Jerozolimskim władał patriarcha kir German [II].

Widzimy tu ideę pentarchii, która weszła do Kormczej świętego Sawy, przejęta z listu antiocheńskiego patriarchy Piotra III do akwilejskiego biskupa Dominika Marango (przez komentarz Aleksego Aristenosa), gdzie patriarchowie są nazwani zmysłami Ciała Chrystusowej Cerkwi i są porównani do pięciu ludzkich zmysłów:

во всенъ во мирѣ, пять патриарховъ познахомъ; римскаго: константина града, александракаго, антиохійскаго и иеросалимскаго. такоже во тѣло наше пять чюветевъ стронтеа, так и Хрѣтово тѣло, еже есть вкрныхъ цркви, такоже пять чюветевъ, пять престолъ патриаршескихъ стронтеа²¹.

²¹ Коричаа, гл. 40, s. 726–727. W jednym z rękopisów cyrylickich w Warszawie (Biblioteka Narodowa 12245 III, z drugiej połowy XVI w.) Jan Stradomski odkrył intrygujący tekst o ustanowieniu przez serbskiego cara patriarchatu w celu zapewnienia brakującego miejsca: да въ ликето папы патыи патриархъ боудеть, zob. J. Stradomski, *Rękopisy i teksty. Studia nad cerkiewnosłowiańską kulturą literacką Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej do końca XVI w.* (Krakowsko-Wileńskie Studia Słowistyczne 10), Kraków 2014, s. 237–238.

Po odłączeniu się Rzymu Kościołowi jako Ciału Chrystusa zabrakło jednego ze zmysłów. Wiekowy już Bożidar, miotany „troskami życia w tych niewdzięcznych czasach”, kontynuując swoje dzieło „na służbę Bogu, wszystkim świętym, na oświecenie wszystkich prawosławnych chrześcijan” (7A) wyraził także swoją dojrzałą troskę o pełnię Kościoła i jego uniwersalny charakter. Warto pamiętać, że od 1451 roku do Wenecji przeniesiono tytuł patriarchy, jaki nosił wcześniej biskup pobliskiego Grado (jako następca patriarchy akwilejskiego) i w czasach aktywności Bożidara kościelne stosunki jurysdykcyjne, formalne i konkretne, w Republice Weneckiej wciąż jeszcze były bardzo skomplikowane.

Nawet ten pobieżny przegląd kwestii teologicznych w oparciu o autorskie teksty umieszczone w najstarszych wydaniach Bożidara Vukovicia świadczy o wysokim poziomie kultury duchowej prawosławnych Słowian w zakresie teologii i w kontekście europejskiego humanizmu i renesansu.

Mineja święteczna, Wenecja 1538, początek służby na 14 stycznia z ryciną św. św. Sawy i Symeona, egz. Narodowej Biblioteki Serbii, sygn. И 9, http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Stara_stampana_knjiga/I_009#page/2/mode/1up

РЕЗЮМЕ

Александр Евгеньевич Наумов

Богословские темы в предисловиях и послесловиях изданий Божидара Вуковича

Ключевые слова: Божидар Вукович, Венеция, кириллическая книга, кириллическая типография, предисловие, послесловие

Опираясь на послесловие в Цетинском октоихе первогласнике 1494 года, венецианский издатель Божидар Вукович (1460–1539) со своими помощниками – сербскими монахами – в девяти текстах, помещенных в шести разных изданиях (1519–1520, 1536–1538), затрагивает ряд богословских тем, которые выстраивает в продуманную систему. В центре внимания находится вопрос общения Бога с человеком. В период от создания Адама до пророка Моисея доминирует прямой контакт („лицом к лицу”), а данный Моисею письменно зафиксированный Закон и писания пророков помогают людям в ожидании главного акта исполнения Предвечного совета – Воплощения Логоса. Издавая ветхозаветные (особенно Псалтирь) и богослужебные книги Нового завета, Божидар осознает огромную роль печатного слова для служения Богу и Церкви. Забота о спасении православных верующих и духовная помощь страдающей сербской родине лежат в основе культурной деятельности Вуковича. Независимо от политической, церковной и семейной конъюнктуры, предисловия и послесловия в изданиях его типографии свидетельствуют о высоком уровне богословской мысли православия в конце XV – начале XVI века и о сознании всеправославного единства Церковью под омофором четырёх восточных патриархов.